

Hámor Szilvia

„Életutak '91/'92” – avagy az esélytelenek éve

Hatalmas plakát a metróban: markáns arcélű, drága Boss öltönyt viselő férfi támaszkodik valamilyen csodakocsinak. „Váltson sorsot!” – hívogat a jelszó. Nem átképzést ajánl, nem is állást vagy vállalkozási lehetőséget, hanem – sorsjegyet. A plakát tövében felismerhetetlen hajszínű és korú nő kuporog egy csapzott kiskutyával. Rossz időben itt szoktam találkozni vele. Amikor süt a nap, a kettős villamos megállójában élvez a kora-tavaszi langymelegét. Nem koldul, csak nézelődik. Lehet, hogy néha, engedve a csábításnak, vesz egy sorsjegyet, és reménykedve kapargatja. Vajon az elkövetkező években hányaknak lesz egyetlen „esélye” a sorsváltásra az, hogy a csodára várjanak?

Lehet-e egyáltalán sorsot váltani? Mint tudjuk, ruhát azt lehet, rendszert, az már vitatott, sorsot lecserélni, mint egy megúnt göncöt, attól félek, szinte reménytelen. Pontosabban munkahelyet, lakóhelyet lehet váltani. Életstílust, viselkedési formát, mentalitást azonban csak változtatni lehet, hosszú, konfliktusokkal terhes tanulási folyamat eredményeként. Az elmúlt évtizedek feltételes reflexeként ugyanis nem az újítás, a megújulás és a kezdeményezőkézség épült be zsigereinkbe. Bár ezt cáfolni látszik a kisvállalkozások gyors szaporodása, amiből kormányunk tagjai – jobb esetben kincstári optimizmustól sarkallva – hajlamosak azt a következtetést levonni, hogy megtörtént az országban a termelés- és vállalat-szerkezet átstrukturálódása, a piacváltás. Derűlátásukat alig lát-szik lohasztani az, hogy a csődtörvény életbelépésének másnapján, csak a fővárosban majd 700 cég kért maga ellen csődeljárást; hogy a bíróság elnöke szerint az eljárások többsége felszámolásba torkollik majd; hogy a költségvetés hiánya az első negyedévben – ha leszámítjuk az utolsó pillanatok rémült kozmetikázását – megközelítette az év végére előrejel-zettet, s mindennek következtében a tavasszal már félmillió embert ki-tevő munkanélküli sereg jó, ha decemberben nem lépi túl a 700 ezret.

Ez igazán nem apokaliptikusnak szánt kép. Mindössze a realitás, ami újra és újra felveti azt a mind ez ideig megválaszolatlan kérdést: mégis milyen eshetőségek és lehetőségek adóttak azoknak a millióknak, akik-nek nincs sem tőkéjük, sem indíttatásuk, sem bátorságuk ahhoz, hogy

aktív részesei legyenek az eredeti tőkefelhalmozás korának. Mert számukra ezek az évek bizonyos szempontból mégiscsak a váltás időszaka: a szerény, de biztos mindennapokból a teljes bizonytalanság állapotába. Jóllehet a korszerű szaktudás ugyanezen időszak alatt felértékelődött, ám az elavult technológiát és piaci kapcsolatot tükröző ismeretek elvesztették értéküket. Aki csupán fizikai erejét tudja áruba bocsátani, az jó-szerivel teljesen kiszolgáltatott helyzetbe jutott. Előtérbe került az egyéni érdekérvényesítés. Mindenkinek magáért kell helytállnia, megszerveznie a maga védelmét, és megszereznie azt a tudásanyagot, amivel bennmaradhat a munka világában, vagy visszatérhet oda.

A munkahelyek nyújtotta védőháló a többség számára gyakorlatilag megszűnt. Hiszen az állami nagyvállalatoknál, ha sokszor ellentmondásosan is, de azért létezett valamiféle humánpolitika. Az alkalmazottak tudásuk vagy képességeik (esetenként összeköttetések) révén bekerültek a „kádertervekbe”. Iskoláztatták, képezték őket, hogy aztán, évek múlva, valamilyen vezető pozícióba jussanak. Emellett a szakmunkásképzésnek is bázisát alkották ezek a – mára zörgő csontvázzá aszalódott – cégek. Széthullással, a termelés és az értékesítés meredek csökkenésével, nemcsak pénz nincs a jövő szakembereinek képzésére, de világos elképzelés sem arra, hogy milyen szaktudás lesz évek múlva kelendő.

A most induló, vagy pár éve működő vállalkozásoknak pedig kész szakemberek kellene. Sem pénzük, sem idejük arra, hogy kezdőkkel bajlódjanak. Jó részüknél a hosszú távú elképzelés is hiányzik. Hajtja őket a jellegzetesen kelet-közép-európai gondolkodás, a „jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök” elve. Hiszen itt minden egyfolytában forr, soha nem lehet tudni a politikai széljárás milyen változásokat hoz, milyen akadályokat görgeszt a vállalkozások elé. És ez nem az a talaj, amelyben a hosszú távú gondolkodás gyökeret ereszt.

Az átlagember előtt, aki nem különösebben gazdag vagy nem kiemelkedően okos, két út áll. Vagy képes alkalmazkodni, vagy a perifériára sodródik. Az első utat is járhatja mindenki a maga módján, a maga erkölcsi normái szerint. A tisztas út az, hogy nekiáll megkeresni, mi az a tudás, ami várhatóan kamatozik majd az elkövetkező években. Amit persze mondani könnyebb, mint megtenni egy olyan időszakban, amikor a gazdaság és ipar felkent irányítói is a „majd csak lesz valahogy” alapján hagyják szabadjárára a folyamatokat – egyéb elképzelésük nem lévén. Így nincs mit csodálkozni azon, hogy ennek az útnak sokkalta kevesebben vágnak neki, mint ahányan képesek lennének rá. Az emberek egyszerűen hozzászoktak ahhoz, hogy kijelölik számukra az ösvényt, amelyen haladhatnak, s úgy érzik, addig vannak biztonságban, amíg erről le nem térnek.

Elismerem, nagyon nehéz a gondolati váltás. Az egyik nagyvállalatnál, ahonnan a közelmúltban kétezzer embert bocsátottak el, és további másfél ezeren kapják meg rövidesen a munkakönyvüket, ötven (!) jelentek meg azon a tanácsadáson, amelyen az önkormányzat képviselői és szakértők adtak választ arra, hogyan kezdhet bele valaki saját vállalkozásba. Amikor kiderült, nem arra kapnak eligazítást, hogy mire vállalkozzanak, hanem az indulás módjára tanácsot, a megjelentek egyike kétségbeesetten meg-

jegyezte: „értsék meg, nekem húsz évig mindig megmondták, mit kell csinálnom, hát hogy tudnám most hirtelenjében magam kitalálni? Mondják meg, mit tegyek, és higgyék el, hogy meg tudom csinálni!”

A szervezett segítség hiányzik ahhoz, hogy a meglévő képességeket, adottságokat tudatosítsák. A munkaügyi hálózat mindössze regisztrál, nyilvántartásba veszi a járadékért jelentkezőket, és örül, ha az ügyfél kívül kerül az ajtón. Lehet persze hivatkozni túlterheltségre is, ám az alapvető ok, hogy a munkanélküliekkel hivatalból foglalkozókban is jó adag előítélet munkál. Emberöltőnyi időn keresztül az volt a jelszó, hogy aki nem dolgozik, az ne is egyék, aki pedig dolgozni akar, az talál magának munkát. Ennek következményeként (is) a munkaerő-közvetítőkből idegbeteg emberek ülnek egymással szemben. Az ügyintéző retteg a munkanélkülitől, hogy az mikor vetemedik tettelegességre, és ugyanakkor le is nézi. A munkanélküli pedig, aki nem érti, hogy miként fordulhatott elő ez a szörnyűség éppen vele, nemegyszer tényleg az ügyintézőn töltené ki a haragját, akiben az ingerült és részvétlen, segíteni nem is akaró bürokratát látja.

Holott rejtett erőforrások, elfelejtett kapaszkodók azért vannak. Hiszen ez a század már mindent produkált, és mindent túl kellett valahogy élni. „Tessék már mondani, hányszor kell újratekarni?” – kérdezte tőlem nemrég egy Nógrád megyei parasztnéni. Apja a világgazdasági válság idején lett „földbirtokos”, ezzel egy életre eladósodva. Mire kifizették a részleteket, már kulákká „léptek elő”, és jött a kolhozosítás. A gyerekeket taníttatták, abban a hiszemben, hogy a tudás az, amit nem lehet elvenni senkitől. Most két gyerek a négyből munkanélküli, a téleszt pedig, ami eddig legalább valamelyes megélhetést adott, eresztékeire verték. Szóval ezek most megint nem a béke évei. Ugyanakkor a „harcnak” jó néhány esetben ott vannak az eszközei az egyénnél is – és egyelőre még mindig csak az egyéni túlélés lehetőségeiről van szó –, de nincs, aki ezt tudatosítaná és megtanítaná élni az embereket ezekkel. Ugyanebben a faluban látott vendégül az a munkanélküli kőműves, aki az évek során pár négy-szögöles udvarán komplett kis gazdaságot épített fel. Disznót hizlal, tehenet tart, birkákat nevel, nyulakat tenyészt. „Mi soha nem fogunk az önkormányzathoz segíélyért járni” – hajtogatta elszántan. (Ugyanakkor pénze már nemcsak takarmányvásárlásra nincs, de arra sem, hogy befizesse a biztosítást, hiába várja kényszervágott tehene után a beígért tízezer forintot, és bárányait sem vették át, mondván, túlsúlyosak, míg a felvásárló haverjainak állatai furcsa mód mind megfelelték a normának.) A lakótelepünkön a könnyűipari üzemmérnök műkörmkészítővé képezte át magát, a lakatos a garázsban diszkont boltot nyitott – mindkettőjük úgy százezer forintnyi tőkével kezdte. Az újult nekirugaszkodás képessége még sokakban benne rejtőzhet, csak éppen szervezett vagy önszerveződésen alapuló segítség nélkül örökre elvesznek. Ezek a formák pedig jószerivel nem léteznek, vagy igencsak torz módon. Mert az már fölért egy abszurd színjátékkal, hogy egy súlyos konjunkturális válságban szenvedő országban a munkanélküliség pártpolitikai színezetet kap, így is megosztva a pártvonalon kívülre szorultak táborát, annak függvényében

ígérve segítséget, hogy egy adott párthoz tartozik-e valaki. (Hogy ne rabuszokban beszéljek, a Pest megyei MDF-es munkaközvetítőről van szó.)

Az önerőből talpraállni képtelen részére marad a perifériára csúszás, és ez várhatóan százazrekkel történik meg az elkövetkező években. Akinek eladható fizikai erejére senki nem tart igényt, az jó esetben segélyből fog tengődni, rosszabb esetben abból sem. Mindez történik olyan társadalmi környezetben és közhangulatban, ahol sem a másságot, sem az elenességet nem nézik el, s érdekes módon azok ítélkeznek a legkeményebben, akiket hajszál választ el ugyanettől a sorstól. A már idézett munkanélküli kőműves parányi megértést sem tanúsított a szomszédságában élő, ugyancsak munkanélküli cigány családdal szemben: „ezeknek a segélye vitte el a pénzt, amiből utat lehetett volna építeni, üzemet lehetett volna telepíteni”.

Vannak persze a szerencsések (még mindig vagy négymillióan), akik reggel bemehetnek a munkahelyükre, és kézhez kapják a havi fixet. Magárahagyottságuk azonban nem kisebb, és jövőbeli esélyeik sem lényegesen jobbak a már utcára kerültekénél. Tanúsíthatják ezt akár a körzeti orvosok, akiknek egyre gyakrabban azért könyörögnek a páciensek, hogy ne vegyék őket betegállományba. Azzal, hogy a betegség első tíz napját ez évtől a munkaadónak kell állnia, a jelenség várhatóan tömegessé válik. Többen a munkavállalók helyzetének javulását, alkupoziójának erősödését olyan megoldásoktól remélik, amelyeket a fejlett piacgazdaságokban kezdtek el alkalmazni az elmúlt években. Ezek egyike a dolgozók tulajdonossá válásának elősegítése, aminek magyar változata „munkavállalói részvényprogram” (MRP) néven került be a köztudatba.

Lehet, hogy ez a harmadik út, bár Nyugaton előfordulása igencsak esetleges. Igaz, megtörténik, hogy csődbe jutott cégek dolgozói ilyen módon próbálják meg megmenteni az állásukat. Ám sokkalta gyakoribb az, hogy a tőkés, ködös utópiáktól vezérelve, örökösök híján, nevének ily módon való túlélését remélve hagyományozza munkásaira a gyárat. Ugyanakkor, óvatos duhajként, az alapító okiratban mindig kikötik, hogy a részvénytöbbség maradjon a vállalatban belül létrehozott alapítvány kezében, így akadályozva meg azt, hogy a dolgozók kívülállóknak adhassák el a részvényeket. Ott, ahol ilyen kikötés nem volt – Angliában egy csődbe ment busztársaságnál találkoztam ezzel –, a cég talpraállása után, az állam által nyújtott igencsak kedvezményes hitelek megfizetését követően, amikor az emberek teljes jogú tulajdonosai lettek a részvényeiknek, a tőzsdén igencsak hamar „megszabadultak” tulajdonuktól, s lettek újra alkalmazottakká.

A példák mindössze azt kívánják alátámasztani, hogy túlzott reményeket fűzni az MRP-hez (az ingyenes vagyonsztoztatásról nem is beszélve) veszélyes illúzió lehet. Részben azért, mert a tulajdonosi lét önmagában nem garantálja a munkahelyet. Részben, mert valóban résztulajdonossá feltehetően azokban a cégekben lesz az alkalmazott, amelyek termelése kevésbé gépesíthető, és a technológiának szerves része a magasan kvalifikált kézi munka. Nem véletlen, ahol a dolgozók maguk is szorgalmazzák az MRP-t – a Herendi Porcelángyárban vagy a Parádi Üvegyárban –,

ott a minőségi kézimunka a meghatározó. Másutt viszont, ahol felvilágosult abszolutista módjára maga a külföldi tulajdonos ösztönözte volna a kedvezményes részvényvásárlást, mint a Chinoin Gyógyszergyárban, ott a dolgozók nem láttak ebben fantáziát. Nemrég azonban megtörtént az első „igazi” dolgozói kivásárlás egy több, mint 3500 dolgozót foglalkoztató, főként építési-szerelési munkákat végző nagy cégnél, a Gyár- és Gépszerelő Vállalatnál. Ez egy jól prosperáló cég, amit az is mutat, hogy a dolgozók gyakorlatilag „pénz nélkül”, az év végi nyereségrészesedésükből vették meg a céget. „Így legalább biztos a munkahelyünk” – hallhattam lépten-nyomon a dolgozóktól, s a menedzsereket is valószínűleg ez vezethette, amikor magukévá tették a legnagyobb kormányzó párt szakértői által felvetett ötletet, és végigvitték azt. Hogy miként fogják feloldani a verseny követelte hatékonyság-növelést (hiszen most a dolgozók harmadának külföldön végzett tevékenysége hozza az árbevétel felét) és a munkahelyek megtartását – amit három évre vállaltak a vállalat megvásárlására kiírt tender alapján – még a jövő titka. Reméljük, hogy sikerül nekik.

A vázolt életutak és sorsok mellett van még egy harmadik lehetőség – az összefogáson alapuló érdekérvényesítés. Ennek beteljesülésére azonban még, féltő, évekig meglehetősen kicsi az esély. Ellene hat az elmúlt negyven év, amikor az embereket leszoktatták arról, hogy a velük azonos sorsúakkal együtt keressék érdekeik érvényesítésének módját. A minimális biztonságot mindenki – aki a minimumot hajlandó volt teljesíteni – megkapta. Aki pedig nem felülről várta sorsának jobbra fordítását, azt hamar lekaszáta a „fűnyírógép”. A kollektív érdekek érvényesítését a politikai rendszer nem tűrte, inkább paternalista módon juttatott kiváltságokat egyeseknek.

Az összefogáson alapuló érdekképviseletet akadályozza az is, hogy a politikai erők többsége, a tulajdon szentségét védve, ellene van a tőke és a tőkés bárminemű korlátozásának, így remélve az új tulajdonosi struktúra mielőbbi kialakulását (és jó néhányan ebben a maguk kiváltságos pozíciójának véglegessé tételét). S végül a közös érdekérvényesítés ellen hat az, hogy akik egymás természetes szövetségesei lennének, azok is gyakran ellenséget látnak a másokban. Akiknek ma még megvan az egzisztenciájuk, biztosak abban, ha összehúzzák magukat és terepszínüvé válnak, akkor átvészeltetik a recesszió időszakát.

Tavaly kialakultak tehát a „vadkeleti” kapitalizmus jellegzetességei a munkaerőpiacon is. A meghatározó elv valahogy így összegezhető: mindenki a maga szerencséjének kovácsa, csak önmagára számíthat, kollektív segítségre nem. Csakhogy az emberek különbözőek, és az elmúlt évtizedek patriarchális viszonyai után – amelyek a középszer felé húzó biztonsággal alaposan elkényelmesítettek – valószínűtlen, hogy mint Zeusz fejéből Athéné, úgy fognak most hirtelenjében előugrani az autonóm, sorsukat öntudatosan alakítani képes emberek tömegei. Ez a fajta kapitalizmus nagyon pazarlóan és kegyetlenül bánik majd az emberi erőforrással. S ennek következtében, mielőtt kialakulnának az érdekérvényesítés kulturált, összefogáson alapuló és tárgyalásos formái, tovább atomizálódik a társadalom, és zuhannak mélybe a legkiszolgáltatottabbak.